

İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDE

YAZI VE RİVÂYET

GREGOR SCHOELER

VakıfBank Kültür Yayınları: 0130
Tarih: 034

İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDE
YAZI VE RİVÂYET
GREGOR SCHOELER

Özgün adı
Ecrire et transmettre dans le début de
l'islam

Türkçesi
Dr. Güllü Yıldız

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Hande Kayhan

Son Okuma
Ömer Uzunağaç

VakıfBank Kültür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2022
© Presses Universitaires de France/
Humensis, Ecrire et transmettre dans le
début de l'islam, 2002.

ISBN 978-625-7447-16-4

Kitabın Türkçe yayın hakları VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Ocak 2022

İSLAM'IN
İLK DÖNEMLERİNDE
YAZI VE RİVÂYET

GREGOR SCHOELER

TÜRKÇESİ
GÜLLÜ YILDIZ

GREGOR SCHOELER

1944 yılında Almanya'da doğan Gregor Schoeler, İslam tarihi ve İslami ilimlerin teşekkülü hakkında araştırmalar yapan çağdaş bir akademisyendir. Marburg Üniversitesi, Frankfurt Goethe Üniversitesi ve Giessen Üniversitesi'nde İslami çalışmalar ve Sami dilleri alanında eğitim almıştır. Paris-Sorbonne Üniversitesi'nde İslami İlimler Kürsüsü'nde profesörlük yapmış ve Sosyal Bilimler Yüksek Okulu'nda ders vermiştir. 2009'dan beri İsviçre Basel Üniversitesi'nde İslami İlimler Kürsüsü'nde görev yapmaktadır. Schoeler'in siyer, İslam kültür tarihi, Arap edebiyatı, Fars edebiyatı, İslam ilimleri tarihi gibi farklı alanlarda eserleri mevcuttur. Gregor Schoeler, Goldziher ve Schacht'ın, hadislerin temellendirilemez oluşuna dayalı klasik oryantalist İslam tarihi okuyuculuğunu, *Ecrire et transmettre dans le début de l'islam*'da rivâyet sürecine ilişkin yaptığı tespitlerle farklı bir noktaya taşımıştır. Bunun dışında siyer rivâyetlerinin sahilîliği hakkındaki *Charakter und Authentie der muslimischen Überlieferung über das Leben Mohammeds*, araştırmacının önemli eserleri arasında sayılmaktadır.

GÜLLÜ YILDIZ

1984 yılında Gümüshane'de doğdu. 2007'de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni, 2010'da Marmara Üniversitesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamladı. Aynı enstitüde 2017 yılında "Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın ez-Zehrû'l-Bâsım Adlı Eseri" başlıklı doktora tezini tamamladı. Akademik çalışmalar yapmak üzere Suriye (2007-2008), İran (2012) ve Fas'ta (2016) bulundu. 2019'da Galatasaray Üniversitesi Karşılaştırmalı Dilbilim ve Uygulamalı Yabancı Diller Bölümü'nü (Fransızca) tamamladı. 2021'de doçentlik unvanını alan akademisyen hâlihazırda Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
Giriş	11

I. BÖLÜM

Câhiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Dönemlerinde

Sözlü ve Yazılı Rivâyet	31
Sözleşmeler, Antlaşmalar, Mektuplar	33
Resmî Belgelerin “Neşri”	35
Şiir ve Kabile Rivâyetlerinde Sözlü Aktarım ve Yazının Rolü	38
İslam ÖncesindeArapça Bir Hristiyan Edebiyatı Var mıydı?	49

II. BÖLÜM

Kur'an ve Kur'an“Okuyucular”ı (Kurrâ)

Kur'an	57
Yedi “Okuyucu” ve Kıraat İlmi	65
“Dinleme” Yoluyla Rivâyetin Önceliği	69

III. BÖLÜM

İslam'da Dinî İlimlerin Başlangıcı: Siyer, Hadis ve Tefsir

İslam'da İlmî Bir Eğitimin Başlangıcı	75
Urve B. Ez-Zübeyr: Medine Tarih Ekolünün İlk Temsilcisi	77
Mekke Ekolünün Temsilcisi Mücâhid B. Cebr ve Kur'an Tefsiri	84
Ez-Zührî ve Hadislerin Yazıyla Kaydedilmesi	88

IV. BÖLÜM

Saray ve Edebiyat

Saray Çevrelerinin Talepleri	98
İdari Kâtipler ve Edebî Roller	101
Emir Muhitlerinin Geleneksel Âlimler Üzerindeki Etkisi	106
Yeni “İlmî” Yazılı Eserlerin Ortaya Çıkışı	111

V. BÖLÜM

Sistem Ruhu: Tasnîf	115
Sistematik Bölümlere Ayrılmış İlk Eserler (Musannefât)	117
Sözlü Neşir	119
İbn İshâk Ve Kitâbü'l-Megâzî	123
Mâlik B. Enes ve El-Muvatta'	125
Kur'an Tefsiri	128
Devletin Tarihi	128
Kelâm	131
8. Yüzyılın "Ders İçin Ders Edebiyatı"	132
8. Yüzyıldaki "Tasnîf Hareketi"nden Kalanlar	134
9. Yüzyılın Kanonik Hadis Derlemeleri	138

VI. BÖLÜM

Dil ve Dilbilgisine Dair İlimlerin Doğuşu	143
Dilbilim ve Filoloji Eğitiminin Başlangıcı	145
Basra ve Kûfe Ekollerinin Özellikleri	146
El-Halîl B. Ahmed: Bir Dilbilgisi Kitabı Müellifi Mi?	147
Sîbeveyhi'nin "Kitâb"ı	149
Sözlük İlmi	155
Sözlük İlminde Tasnîf	157
Kitâbü'l-'Ayn ve Müellifi Meselesi	160

VII. BÖLÜM

Kitapları Okumak veya Dinlemek	167
Doğu'da Kâğıdın Ortaya Çıkışı	169
El-Câhiz ve Okurlara Yönelik Kitap	169
İbn Kuteybe	174
Geleneksel İlimlerde Gerçek Anlamda Kitaba Doğru Bir Değişim	174
Tarih Yazıcılığı	176
Edebî Tarih ve Şiir	178

Hadis Derlemeleri	183
El Kitapları	183
Dinleme Usulüyle	185
Rivâyetin Terk Edilmesine Karşı Tepki	185
Tıp Eğitiminde Dinleme Usulüyle Rivâyet	186
İbn Butlân ile İbn Rıdvân Arasındaki Tıbbî-Felsefî Tartışma	188
Sonuç	193
Sözlük	199
Bibliyografya	203

ÖNSÖZ

Bu kitap, 2000 yılının baharında École Pratique des Hautes Etudes'ün Tarih ve Filoloji Bilimleri Bölümünde verdiğim bir dizi dersin gözden geçirilmiş hâlidir. Bu vesileyle dinleyicilere, İslam'ın ilk yüzyıllarındaki söz ve yazı ilişkisinin yanı sıra Arap edebiyatının ortaya çıkışına adadığım uzun araştırmaların sonuçlarının bir sentezini, en son keşifleri de dikkate alarak sundum.

Bu kitabın gün yüzüne çıkması bu şekilde oldu. Bu nedenle öncelikle beni davet ettikleri, böylece bana hazırlık yapma fırsatı verdikleri için François Déroche'a ve École Pratique des Hautes Etudes'e teşekkür etmek isterim. Sayın Déroche, sonrasında da ortaya çıkan pürüzleri çözmemizi sağlayan uzun sohbetlerle kitap metninin son şeklini almasında bana yardımlarını sundu.

Metnin ilk Fransızca taslağını benimle tartışan, gözden geçiren ve düzelten arkadaşım, Cenevre Üniversitesi'nden Profesör Charles Genequand'a şükran borçlu olduğumu ifade etmeliyim. Aynı zamanda konferansların hazırlanmasında bana paha biçilmez yardımlarda bulunan Bayan Rosmarie Gremlich'e de teşekkür ederim. Son olarak Paris'te kaldığım süre boyunca değerli misafirperverliği ve yaptığımız ufuk açıcı sohbetlerin hatırası benim için çok kıymetli olan Sayın Maroun Aouad'a minnettarım.

GİRİŞ

Arap edebiyatının başladığı dönemde, bilhassa 7 ve 8. yüzyıllarda veya Hicret'in ilk iki asrında ortaya çıkan mesele, sözlü ve yazılı rivâyet arasındaki karmaşık ve anlaşılması zor ilişkidir. Bu her şeyden önce Kur'an için geçerlidir. Çünkü İslam'ın Peygamberi [Hz.] Muhammed, sureleri yazdırdı ve vefatından kısa bir süre sonra bazı sahabilerde Kur'an nüshaları bulunuyordu. Bununla birlikte [Hz.] Ebû Bekir veya [Hz.] Ömer tarafından, Kur'an'ın derlenmesi için sözlü rivâyetin yanı sıra çeşitli materyaller üzerindeki yazılı notlara da başvurulmuştu. Geleneğe göre Kur'an, Muhammed'in irtihalinden yirmi ila yirmi beş yıl sonra, bu konudaki toplumsal ihtilafın ardından nihai yazılı şeklini aldı.

Yazılı ve sözlü rivâyet arasındaki ilişkiyi hadîs ya da Gelenek açısından değerlendirmek daha da zordur. Başlangıçta, Muhammed'in ashabından okuma yazma bilenlerin, onun sözlerinden bazılarını herhangi bir endişe duymadan yazmayı alışkanlık hâline getirdikleri görülürken, hadîs âlimleri 8. yüzyıl boyunca ve sonrasında bu tür hadisleri yazmanın caiz olup

---

* Orijinal metinde "Hz." ibaresi kullanılmamıştır, -ed.n.

* Schoeler "*hadîs* ya da Gelenek açısından" şeklindeki ifadesinde, oryantalist İslam tarihi yazımının hadislere dayalı Sünnet ve etrafında oluşan dinî geleneği karşılamak için hadisin yerine geçecek şekilde, büyük harfle yazarak kullandığı "la Tradition" ifadesine başvurur. Bunun dışında eser boyunca hadîs ve "tradition" kelimelerinin birbirinin yerine geçecek şekilde kullanıldığı görülür. Yazarın, metinde büyük harfle "Tradition" şeklinde belirttiği kullanım, "Gelenek[Tradition]" şeklinde tercüme edilmiştir, -ed.n.

olmadığını tartıştı. Birçok kişi bunun yasak olduğunu düşünüyordu. Çünkü Kur'an'ın, İslam'ın tek kitabı olarak kalması gerekiyordu. Tüm bunlar, elbette bir bilgi kümesinin hâlihazırda yazıya emanet edildiğini varsayar. Bu yaklaşım, aynı zamanda sloganı “Hadisi yazıyla kaydedin!” olan, aktif destekçilere de sahip bir yaklaşımdır.”¹ Dahası, tabakat literatürü pek çok kez hadis âlimlerinin sahip oldukları “kitaplardan” (*kütüb*) bahseder. Önde gelen bir âlim olan ez-Zührî'nin (ö.124/742), çeşitli rivâyetlerde yazının muhalifi olarak sunulsa da, hadisleri büyük ölçekte bir derlemede kaydetmeye giriştiği iddia edilir. Diğer bazı kaynaklara göre önemli sayıda hadis imlâ' etmişti. Ancak ölümünden sonra geride bıraktığı eşyalar arasında sadece bir veya iki defter bulundu.

Tabakat literatürünün sağladığı bilgilere göre, 8. yüzyılın ortalarına doğru, tam anlamıyla Arap-İslami olan ilimlerin çeşitli alanlarında, “muhtevaya dayalı sistematik bir tasnife tabi tutulan hadis derlemeleri” kategorisine uyan eserler yani *musannefât* ortaya çıktı. Kaynaklar, bazı müelliflerin “kitaplarının olmadığını” ve her şeyi ezberden naklettiklerini özellikle belirtir. 9. yüzyılda bile, çok sayıda edebî eser üretilmeye başlamışken birçok âlim öğrettik-

---

1. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, s. 68, 88-89, 92, 96 vd.

* “Hadislerin naklinde önemli bir usul olan imlâ, bir öğrenim metodu olarak bir kimseye veya bir topluluğa herhangi bir şeyi okuyarak veya ezberden söyleyerek yazdırmak anlamına gelmektedir. ... kitap telifinde imlâ metodunun, yani bir kitabı anlatıp/okuyup yazdırmanın, II/VIII. asrın ortalarında sözlü nakledilen eserleri öğrencilerin not alarak yazıya geçirmeleri dolayısıyla başladığını görüyoruz. ... İmlâ yoluyla yazdırılan eserler genellikle cüzler halinde düzenleniyor, daha sonra bu cüzler bir araya getirilerek kitap oluşturuluyordu. ... İmlâ iki türlü yapıyordu. Birinci usule göre “mümlî” denilen şeyh veya müellif bir kitabı ezberinden öğrencilerine yazdırmaktaydı. ... İkinci usul ise müellifin kitabını, şeyhin de rivâyet etme icazetine sahip olduğu bir kitabı okuyarak yazdırmasıdır.” Bkz. İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 87-88, 89, 92-93. —ed.n.

lerini, kitap kullanmadan ezberden imlâ etmesiyle meşhurdu. Öte yandan, aynı âlimlerin bazılarının evlerinde bir yığın “kitap” bulundurduğu da söylenir. Son olarak, 9. yüzyıldan bir derleyici olan İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) abidevi eserinin bazı bölümlerinin başında şöyle dediğini hatırlayalım: “İşte bu... ezbere bildiğim...”

Şiire ve şiirin nasıl aktarıldığına baktığımızda durumun neredeyse aynı düzeyde karmaşık olduğu görülür. Eski Arap şiirinin inşasının, okunmasının ve aynı zamanda aktarımının sözlü olduğu tartışmasız bir gerçek. Bu yüzden geçtiğimiz yüzyılın sonunda Amerikalı araştırmacılar,² Milman Parry ve Albert Lord'un *oral poetry* teorisini, kadim Arap şiirleri olan *kasidelere* uygulamayı denediler ancak başarısız oldular. Bu teori, destanların yazılı olarak muhafaza edildiğini kabul eder ancak başlangıçta popüler ve sözlü olduğunu varsayarak yinelenen kalıplar (*formulaic diction/formularity*) kullanıldığı ve bunların ezberden okunması sırasında doğaçlama yapıldığı sonucuna varır. Abbasîler döneminin “modern” şairleri (*muhdesûn*) bile 9. ve 10. yüzyıllarda şiirlerinin toplanması ve gözden geçirilmesi için gelecek nesillere güveniyorlardı. Şiirlerinin müsveddelerine sahip oldukları kanıtlanabilir. el-Mütenebbî (ö. 354/965) dahi *divânının* metnini düzenleme zahmetine girmede. Öte yandan oldukça erken bir dönemde, en geç Emevîler döneminin ortalarına doğru, bilhassa özgünlüğü tartışmasız olan şiirlerde; örneğin el-Ferezdak'ın (ö. 112/730 civarlarında) bir hicvinde (*nakîza*), manzum eserlerin yazıya geçirildiğini gösteren emareler vardır. Ancak her halükârda, eserlerin her zaman sözlü olarak okunması amaçlanmıştır.

Bu kafa karıştırıcı ve hatta çelişkili görüntü, Batılı eleştirmenleri sözlü ve yazılı rivâyet arasındaki ilişkinin, kabul edilse

---

2. Bkz. Monroe, *Oral Compositio*; Zwettler, *The Oral Tradition*. Krş. Schoeler, “Die Anwendung der oral poetry-Theorie”.

dahi, sadece kısmen kabul edilebileceği düşüncesine sevk etmiştir. En azından şiir ve tarih yazımı alanlarındaki araştırmalar, istisnai iki bilim adamı olan Nâsıruddîn el-Esed ve Abdulazîz ed-Dûrî tarafından temsil edilmesine rağmen, aynı durum modern Arap eleştirisi için de geçerlidir.

Bu hassas konuya ilgi Batı'da 19. yüzyılda başladı. Bu konuya ciddi bir şekilde eğilen ilk bilgin olan Alois Sprenger'in, aynı zamanda başından beri en uygun açıklamalardan birini yapmış olması şaşırtıcıdır. 20. yüzyılın ikinci yarısında, tartışmalar tekrar canlandığında unutulmuş olduğu için yeniden keşfedilmesi gereken temel bir ayrımı ona borçluyuz. [Hz.] Muhammed'e adadığı kapsamlı çalışmada,³ "Hafızayı desteklemeye yönelik not defterleri ve neşredilmiş kitaplar arasında ayrım yapmalıyız," diye yazmıştı. Aynı şekilde Sprenger'in Gelenek [Tradition] üzerine yazdığı makale,⁴ bu mesele hakkındaki yargularıyla öne çıkar. Örneğin *hadîs* alanında atıf yapılan en eski notların, "gerçek anlamda kitaplar" olmayıp "hafızayı desteklemek" için tasarlandığını gözlemler.⁵

Ondan sonra Ignaz Goldziher, hâlâ çoğu açıdan doğru kabul edilen ve günümüzde de hayranlık uyandıran *hadîs*in gelişimi hakkındaki ilk tarihsel incelemeyi yayınladı.⁶ Yine de bu gelişmenin iki aşamasını tamamen göz ardı etti.⁷ Bunlardan ilki, sarayın teşvikiyle yapılan ilk büyük ölçekli derlemeler aşamasıdır (*tedvîn*).⁸ İkincisiyse malzemelerin sistematik bölümler hâlinde sınıflandırılmasıdır (*tasnîf*).⁹ Sprenger'in ardından Goldziher, bu

3. *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, III, 2. baskı, 1869, s. XCIII vd.

4. "Ueber das Traditionswesen", s. 5-6.

5. "Ueber das Traditionswesen", s. 5 vd.

6. "Ueber die Entwicklung des Hadîth".

7. "Ueber die Entwicklung des Hadîth", s. 210 vd.

8. Sezgin'e göre 700-720 dolaylarından itibaren: Sezgin, *GAS*, I, s. 55 vd.

9. Sezgin'e göre yaklaşık 740'tan itibaren: Sezgin, *GAS*, I, s. 55 vd.

eski dönemde yazılan ve biyografik kaynaklarda adı geçen *hadîs-leri* isabetli bir şekilde “*scripta*” olarak nitelendirdi; “nihayetinde özel kullanım için tasarlanmış notlar, belki tek tük derlemeler.”¹⁰ Aynı zamanda hadis âlimleri arasında *hadîslerin* yazıya aktarılması konusundaki tartışmayı da isabetli bir şekilde tasvir etti.¹¹ Buna karşın, 8. yüzyıldan beri var olan sistematik bir şekilde düzenlenmiş bölümlerden oluşan büyük hadis külliyatına ilişkin tüm bilgileri, efsaneler alanına itip reddetmek zorunda olduğuna ikna olmuştu. Biyografik kaynakların defaatle derlemelere atıfta bulunmasına rağmen, el-Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim’den (ö. 261/875) bir yüzyıl önceki derlemeleri reddetmek için aynı literatürden çıkarılan derleyicilerin “kitapları yoktu” ancak “ezberden aktarmaya gayret gösterdiler” şeklindeki ifadelerine başvurdu.¹² En fazla, bu dönemin bazı fikhî derlemelerini sistematik bir sınıflandırma bakımından makbul eserler olarak tanımayı kabul etti. Zira Mâlik b. Enes’in (ö. 179/796) *Muvatta*’ı onu bu pozisyonu almaya yöneltti. Ancak, bu eserin büyük ölçüde bir hadis derlemesinden oluştuğu şeklinde ona itiraz edilebilir. Doğrusu 8. yüzyılın ilk *musannefâtının*¹³ hakiki yapısının açık bir şekilde tanınması gerçekten zordu ve çok geç bir dönemde ancak tanınabildi.

Goldziher’in görüşleri, 20. yüzyıldaki Batılı araştırmalarda 1960’lı yıllara kadar neredeyse tartışmasız bir şekilde alana hâkim oldu. Joseph Schacht, *hadîslerin* sözlü veya yazılı rivâyeti meselesiyle özel bir ilgisi bulunmayan *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* adlı kitabında ve aynı şekilde diğer eserlerinde¹⁴ bu görüşleri itirazsız kabul etti. Goldziher’in tezleri, bilginin aktarım

10. “Ueber die Entwicklung”, s. 196.

11. “Ueber die Entwicklung”, s. 196 vd.

12. “Ueber die Entwicklung”, s. 212 vd.

13. Bkz. V. Bölüm.

14. “A Revaluation”; “On Mûsâ b. ‘Uqba’s Kitâb al-Maghâzî”, s. 290 vd.

tarzında, râvîler silsilesine (*isnâd*) başvuran hadis ilminin usulüne uyan, tarih,¹⁵ edebiyat tarihi, Kur'an tefsirleri vb. diğer edebî şekillerin tezahürünü açıklamak için de kullanıldı. Bu durum, diğerlerinin yanı sıra, 9. ve 10. yüzyılların büyük derlemelerinin kaynakları hakkında hatalı ve çelişkili değerlendirmelere neden oldu. Nitekim Jean Sauvaget, et-Taberî'nin (ö. 310/923) muazzam evrensel tarihini hazırlarken kullandığı kaynakları "sözlü" olarak nitelendirdi.¹⁶ Diğer taraftan *İslam Ansiklopedisi*'nin ilk baskısında "et-Taberî" maddesinin yazarı olan Rudi Paret ise bu kitabın kaynaklarının "sözlü rivâyet" ve "yazılı kaynaklar" olarak ikiye ayrıldığını düşünüyordu ve yazılı kaynaklarla kitapları kastediyordu.¹⁷

Ancak Goldziher'in çağdaşı Martin Hartmann,¹⁸ *tasnîf* hareketinin geç başlamasıyla ilgili görüşlerinin geçerliliğinden haberi olmadan, onun bu düşüncelerine itiraz etmiş ve 9. yüzyılda, sonraki rivâyetlerde korunmuş olan Abdullah b. Mübârek'e (ö. 181/797) ait *Musannef*'in bir kısmının varlığına işaret etmiştir.¹⁹ Goldziher'in ilk düşünceleri üzerinde kendi yaptığı revizyon da hak ettiği ilgiyi görmedi.²⁰ 8. yüzyılda, bölümler hâlinde düzenlenmiş en azından bir hadis kitabının; Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) *Musannef*'inin varlığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Aslında bu esere, Goldziher'in söz konusu makalede ele aldığı Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde atıf yapılır. Bunun neticesinde Goldziher, daha önce kendisinin de başvurduğu ve Vekî'in daima sözlü rivâyette bulunduğu, kitap kullanmadığına

15. Örneğin Schacht, "On Mûsâ".

16. *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, s. 29.

17. Bugün et-Taberî'nin ağırlıklı olarak ders notlarını ve "sözlü olarak ifade etmek üzere hazırlanmış, eğitim amaçlı literatür" olarak nitelendirdiğimiz eserleri kullandığımızı tespit edebiliriz. Bkz. V. Bölüm, s. 115, 129 ve aşağıda, s. 21 ve dipnot 41.

18. "Die arabischen Handschriften", s. 240 vd.

19. Bkz. Aşağıda.

20. "Neue Materialien", s. 469 vd.; s. 500, özellikle 1 nolu dipnot.